

De norbertijnenabdijkerk van Grimbergen een architectuurhistorisch onderzoek¹⁾

In de eerste helft van de zeventiende eeuw slaagde de premonstratenzerorde erin zich te herstellen van de godsdiensttroebelen. Begeesterd door het gedachtengoed van de Contrareformatie voerde de gemeenschap belangrijke disciplinaire en liturgische hervormingen door. Aldus ontstond een verlangen naar majestueuze kerken, opgetrokken in de moderne barokke stijl, die getuigden van het nieuwe elan dat de orde zich in deze periode eigen maakte. De abdijkerk van Grimbergen is naast de abdijkerken van Averbode en Ninove een van de belangrijkste bouwwerken die door de norbertijnen gedurende de zeventiende eeuw in onze streken werden opgericht.

Aan de hand van stijkenmerken kunnen we de abdijkerk in verband brengen met een groot aantal andere religieuze gebouwen in en rond Brussel waarvan de bouw een aanvang neemt rond 1660. Hoewel doorheen de jaren reeds de nodige aandacht besteed werd aan de bouwgeschiedenis van de kerk²⁾ slaagden we erin, door het zorgvuldig opnieuw samenvoegen van verschillende iconografische en archiefbronnen, de verschillende fases van het bouwproces nauwkeuriger te onderscheiden. Hierbij werd aandacht besteed aan de restauraties die de abdijkerk ondergaan heeft en die ons informatie verschaffen over de oorspronkelijke interieurafwerking. Enkele nooit eerder gepubliceerde tekeningen, afkomstig uit het archief van de hertogen van Arenberg, werden in deze studie opgenomen³⁾.

¹⁾ Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van een uitgebreid architectuurhistorisch onderzoek van de abdijkerk van Grimbergen, Joris SNAET, *De norbertijnenabdijkerk van Grimbergen, een architectuurhistorisch onderzoek*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling kunstgeschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven, 1997, promotor prof.dr. K. DE JONGE.

²⁾ J. FEYEN, 'De architectuur der abdijkerk van Grimbergen', *Eigen Schoon en De Brabander*, XLI, 1958, p. 199-206; D.J. DELESTRÉ, *Uit het verleden van Grimbergen*, 2 delen, Grimbergen, 1978-1987; C.L. SPILLEMAECKERS, *De abten van Grimbergen tot het einde van de 18de eeuw, 1128-1794*, Grimbergen, 1978.

³⁾ *The Romantic Agony, Brussels, books & prints*, veilingcatalogus, Devroe & Stubbe, 25 april 1998, Brussel, 1998.

Bouwgeschiedenis van de abdijkerk van Grimbergen

Het herstel van de abdij van Grimbergen na de Beeldenstorm in 1566 verliep buitengewoon moeizaam. Haar strategische positie ten noorden van Brussel in de nabijheid van de vaart Brussel-Willebroek en de benoemingsperikelen rond abt Antoon van Oyenbrugge (1577-1594), die zich aansloot bij Willem van Oranje en de opstandelingen, waren er de oorzaak van dat de abdij door het Spaanse garnizoen van Vilvoorde in 1579 voor een tweede maal in vuur en vlam werd gestoken. Vermoedelijk pas rond 1600 keerde het convent terug naar Grimbergen. De oude gotische kerk werd hersteld en voorlopig opnieuw in gebruik genomen.

Onder Christoforus Outers, prelaat van 1613 tot 1647, vertoonden zich de eerste tekenen van de heropleving van de abdij. Gedurende zijn bestuur werden belangrijke hervormingen doorgevoerd binnen de norbertijnenorde. De liturgische gebruiken werden aangepast conform het nieuwe contrareformatorische gedachtengoed en het verlangen naar een nieuwe, in de moderne stijl opgetrokken kerk, werd aangewakkerd⁴).

Op 13 april 1660, onder het bestuur van abt C. de Velasco (1647-1665), werd de eerste steen van de nieuwe abdijkerk gelegd⁵). De abdij kon gemakkelijk de nodige bouwmaterialen bijeen krijgen. Grimbergen bezat minstens drie belangrijke 'scheisputten' of 'poelputten' die voldoende witte zandsteen konden leveren voor de bouw van de kerk⁶). Drie of vier jaar voor de aanvang van de bouw van de abdijkerk werden er eikenbomen geveld in de abdijsbossen te Heienbeek en Nieuwenrode. Dennenbomen kon de abdij kappen te Keerbergen. Ook werden er kareelovens geïnstalleerd om de nodige bakstenen aan te maken⁷). Voor de

⁴) S. AXTERS, *De Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden, IV, Na Trente*, Antwerpen, 1960, p. 222. P. LEFEVRE, *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial* (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, I), Leuven, 1957, p. 26.

⁵) A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brussel, 1855, p. 257.

⁶) G. van Wemmele vermeldt dat Grimbergse steen gebruikt werd in de oude kerk van Grimbergen, het norbertinessenklooster van Nieuwenrode, het stadhuis en het Broodhuis van Brussel, het Prinsenkasteel te Grimbergen, het stadhuis van Oudenaarde en de Sint-Romboutskathedraal van Mechelen. GRIMBERGEN, Abdijarchief, II, 15: G. VAN WEMMELE, *Historia Necrologia Ecclesiae Grimbergensis*, fol. 76; D.J. DELESTRÉ 1987, p. 172. Ook in de norbertinessenkerk van Leliëndaal te Mechelen en in de Leuvense jezuïetenkerk werd Grimbergse zandsteen gebruikt. H. DE NUN, e.a., *Lucas Faydherbe, 1617-1697, Mechels beeldhouwer en architect*, tentoonstellingscatalogus, Mechelen, 1997, p. 83, 118.

⁷) D.J. DELESTRÉ 1978, p. 45.

uitvoering van de werken had de abdij een lening aangegaan van 20.000 gulden⁸).

Een gravure van Iacobus Neeffs, opgenomen in de uitgave van 1659 van de *Chorographia sacra Brabantiae* van Antonius Sanderus, geeft het abdijcomplex met de toekomstige abdijkerk in voltooide staat weer (fig. 1)⁹). Deze gravure is volgens de inscriptie in de afgebeelde cartouche opgedragen aan abt de Velasco, wiens wapenschild linksboven is weergegeven. Het grondplan van de afgebeelde kerk bestaat uit een driebeukig schip met een uitstekend transept en een langgerekt koor met zijkapellen. In het verlengde van het koor is een naar boven toe versmalende toren op een vierkant grondplan geplaatst. Het transept is bekroond door een koepel.

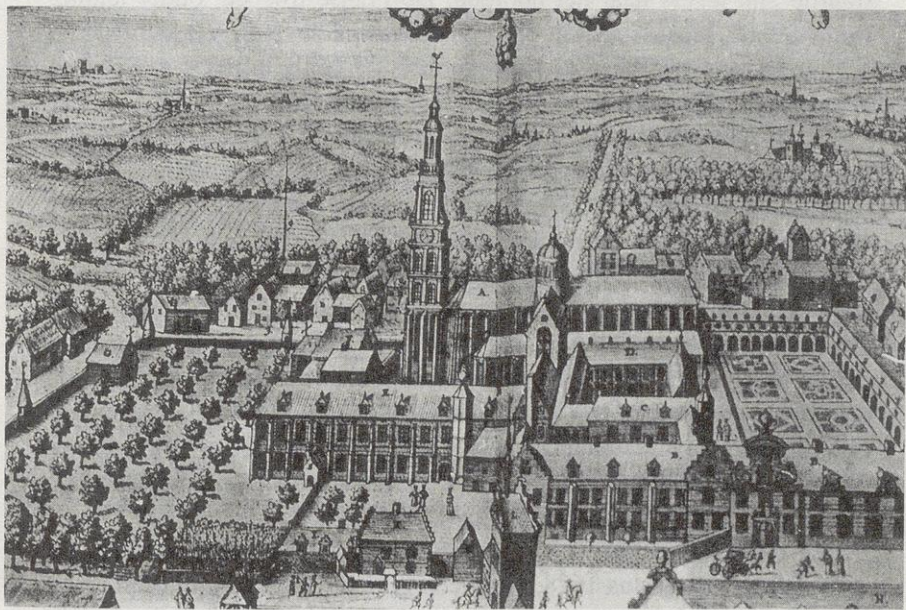

Fig. 1. IACOBUS NEEFFS, *Zicht op de abdij van Grimbergen* (detail), gravure, 35 x 48 cm, uit A. SANDERUS, *Chorographia sacra Brabantiae*, Brussel, 1659-1669. (Foto auteur)

⁸) A. WAUTERS 1855, p. 246.

⁹) Iacobus NEEFFS, *Zicht op de abdij van Grimbergen*, gravure, 35 x 48 cm. Uit: A. SANDERUS, *Chorographia sacra Brabantiae*, Brussel, 1659-1669; J. DE MEYER, 'De Norbertijner-Abdij van Grimbergen. Ikonografie', *Eigen Schoon en De Brabander*, XLI, 1958, p. 268; D.J. DELESTRÉ 1978, p. 46.

Het ontwerp vertoont reeds 'barokke' kenmerken zoals de met voluten gedecoreerde toren in het verlengde van het schip en de koepel op de kruising. De voluten die net boven het dak uitsteken doen vermoeden dat ook de gevel in barokke stijl was aangekleed. Het koepelontwerp, bestaande uit een tamboer met rondboogramen geplaatst tussen pilasters, verschilt van dat van de jezuïetenkerk te Leuven, die op dat ogenblik de enige kerk in onze streken in aanbouw was waar ook een koepel op de viering gepland was. Het vooruitstrevende ontwerp van deze koepel, dat in gebruik zou blijven tot 1660, bestond uit twee gescheiden gewelven en steunde op een dubbele tamboer met elk een vensterrij. Het geheel werd bekroond door een lantaarn.

Vanaf 1667 eiste Lodewijk XIV de Zuidelijke Nederlanden op en stuurde zijn legers naar het noorden. De Franse troepen, onder leiding van Turenne, legerden in de buurt van Brussel. In 1667 verschole een vijftigtal Franse soldaten zich in de abdij na een conflict met Spaanse troepen. In 1668 werd de abdij door de Spanjaarden geplunderd, mogelijk uit wraak omdat ze de Fransen onderdak had gegeven. Nog datzelfde jaar verplichtte de gouverneur, de hertog van Fria, de abdij een belasting te betalen van 10.000 gulden onder bedreiging dat, indien de abt niet op de eis inging, de abdij gesloopt zou worden¹⁰).

Men mag er vanuit gaan dat onder deze omstandigheden men niet of nauwelijks nog in staat was om verder te bouwen aan de kerk. In de toren is op een hoogte van ongeveer 30 meter een steen aangebracht met het jaartal 1668. Dit is iets hoger dan de kornis die doorloopt onder de dakrand van het schip. Het koor was op dat ogenblik reeds voltooid, aangezien de nieuwe abt Judocus van der Elst (1668-1670) in het nieuwe koor van de abdijskerk gewijd werd¹¹). Vermoedelijk was het koor aan de westzijde afgesloten door een muur.

Een tekening uit het dagboek van Constantijn Huygens de Jongere, gemaakt op 3 augustus 1678, toont een gezicht op het dorp Grimbergen gemaakt vanuit het meer zuidwaarts en lager gelegen Prinsenkasteel¹²).

¹⁰) C.L. SPILLEMAECKERS 1978, p. 178.

¹¹) IDEM, p. 178.

¹²) AMSTERDAM, Rijksprentenkabinet, inv. 1897 A 3321: Constantijn HUYGENS, *Zicht op Grimbergen*, pentekening, 10 x 16 cm, 1678, gepubliceerd in: *Met Huygens op reis. Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), sekretaris van stadhouder-koning Willem III*, tentoonstellingscatalogus, Amsterdam-Gent, 1983, p. 176. D.J. DELESTRÉ 1987, p. 14. Constantijn Huygens junior was de zoon van de beroemde dichter en staatsman Constantijn Huygens. Hij was vanaf 1672 secretaris van stadhouder-koning Willem III en volgde deze op zijn campagnes doorheen de Nederlanden. Tijdens

Hoewel de huizen van het dorp deels het zicht op de abdijkerk belemmeren, is het volume van het voltooide koorgedeelte duidelijk op de tekening te onderscheiden. We kunnen zeer duidelijk de twee verschillende geledingen, de vier traveeën en de ronding van de apsis onderscheiden. In de derde travee (te tellen van links naar rechts) is nog net de zuidelijke toegangsdeur tot het koor te onderscheiden¹³). Van de oude romaans-gotische kerk ontbreekt op de tekening elk spoor, wat doet vermoeden dat ze op dat ogenblik reeds helemaal was afgebroken. Erg vreemd is dat de tekening zo is afgesneden dat de toren niet zichtbaar is. Mogelijk was het oorspronkelijke formaat van het schetsboek groter en werden sommige van de thans niet meer ingebonden tekenbladen later bijgesneden. Ofwel heeft de tekenaar zich misrekend toen hij zijn tekening aanzette of was het uitzicht op de abdijkerk gehinderd doordat hij de tekening gemaakt heeft vanuit een venster raam van het kasteel.

In 1686 vroeg abt Laurentius Bogaerts (1670-1692) aan de abdij van het Park een bekwaam vakman om de galmgaten te kappen, wat betekent dat op dat ogenblik de vier geledingen van de toren voltooid waren¹⁴). In 1687 braken de fundamente van zandsteen doormidden en begon de toren gevaarlijk over te hellen zodat het koor dreigde in te vallen¹⁵).

Een van de eerste ondernemingen van abt J. Bassery (1692-1698) was de schade aan de toren van de abdijkerk zo goed mogelijk te herstellen. Mogelijk zijn drie augustijnen van Mechelen de redders van de toren. Onder hen bevond zich een lekenbroeder, Hendrik Verwilleghem, die op de gedachte kwam achter het hoofdaltaar aan een kant onder de fundamente te graven, zodat de toren weer recht kwam¹⁶). De gevolgen daarvan zijn nog steeds zichtbaar: de kornis en de waterlijsten op de buitenmuren van de kerk maken vlakbij de toren een sprong waardoor ze veertig centimeter lager liggen. Ook het balkwerk in de apsis van het koor vertoont een dergelijke breuk¹⁷).

deze tochten hield Constantijn Huygens jr. een dagboek bij dat hij rijkelijk illustreerde met penschetsen van de verschillende plaatsen waar hij langskwam.

¹³) Deze deur werd later dichtgemaakt. Tegenwoordig is vanwege een stijging van het grondniveau enkel het bovenste gedeelte van de deuromlijsting zichtbaar.

¹⁴) D.J. DELESTRÉ 1987, p. 13. Thans telt de toren nog steeds vier geledingen en heeft hij geen dak, waardoor hij eigenlijk onvoltooid is.

¹⁵) A. WAUTERS 1855, p. 246.

¹⁶) IDEM, p. 246; D.J. DELESTRÉ 1978, p. 47; C.L. SPILLEMAECKERS 1978, p. 184.

¹⁷) Vermoedelijk werden vlak na het rechtzetten van de toren reeds herstellingswerken uitgevoerd aan de bovenste kornis en aan de rondboogramen van de halfronde apsissen waar de breuklijn dwars doorliep. Deze ramen hebben een normale, afgewerkte impost,

Onder abt J. Bassery en zijn voorganger L. Bogaerts werden de zijkapellen van het koor, en de onderste geleding van het transept en het schip voltooid. Een niet gedateerde tekening waarop een verbouwing van het Prinsenkasteel te zien is, laat ons de wijde omgeving van Grimbergen zien (fig. 2)¹⁸). In de achtergrond is de abdijkerk duidelijk weergegeven. We herkennen de halfronde apsissen die slechts één verdieping hoog zijn. In het schip zijn minstens drie traveeën van de onderste geleding weergegeven, wat erop wijst dat men toen nog van plan was het schip helemaal te voltooiën.

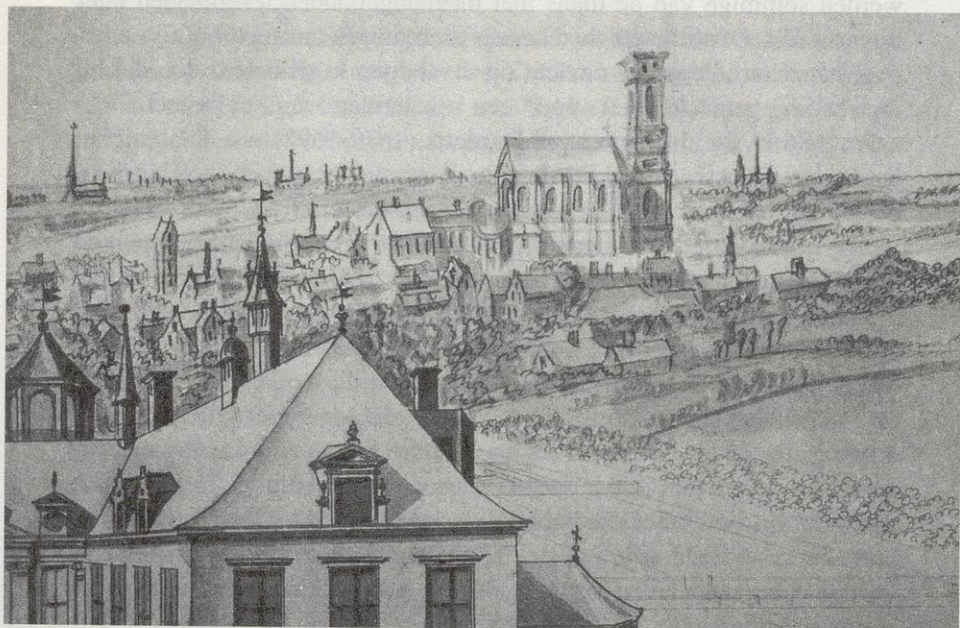

Fig. 2. *Grimbergen, kasteel met wijde omgeving* (detail), pentekening met lavis, 373 x 793 mm, eind 17de eeuw, verzameling hertog van Arenberg, n. 93. (Privé-bezit)

maar de neuten van deze ramen aan de torenzijde zijn als gevolg van de verzakking veel langer uitgewerkt. Tijdens de restauratie in de jaren '60 van onze eeuw werd de breuk in het lijstwerk enigszins gecamoufleerd.

¹⁸) *Grimbergen, kasteel met wijde omgeving*, pentekening met lavis, 373 x 793 mm, eind 17de eeuw, verzameling hertog van Arenberg, n. 93. *The Romantic Agony* 1998, nr. 171.

Een jaarschrift op de eerste steen, gemetseld net boven het kapiteel van de noordwestelijke pijler van de koepel, draagt het opschrift: “hUnC herMannUs praesUL posUIt qUanDo paX In regIbUs fUIt 16 martii”¹⁹). De tekst is enkel zichtbaar vanuit de koepel. Als men de getallen, in kapitalen omgezet, optelt, bekomt men 1699.

Het chronogram draagt de naam van Hermannus De Munck (1698-1712)²⁰) en verwijst naar de Vrede van Rijswijk, gesloten in 1697, die een voorlopig einde stelde aan de imperialistische aspiraties van Lodewijk XIV. De plaatsing van de steen duidt op de laatste fase van de bouw waarbij de volledige tweede geleding van het transept en het schip voltooid werden²¹).

Vanuit de koepel zijn er bakstenen te zien in de dorpels van alle ramen van de tweede geleding in het koor. In het transept en het schip zijn deze dorpels echter bedekt met een pleisterlaag wat wijst op een andere bouwfase. De cassetten van de gordelbogen, die in het koor een aanvang nemen net boven het balkwerk, nemen in het schip en het transept slechts een aanvang op enkele meters afstand van het balkwerk. Dat deze gordelbogen minder versierd zijn, is nauwelijks zichtbaar vanop de grond, maar betekende zeker een aanzienlijke tijdwinst om ze te maken.

Dat er in 1699 uitzonderlijk snel gewerkt werd, blijkt uit het feit dat de abdij op 7 augustus van dat jaar van het bisdom de toelating kreeg om ook op zon- en feestdagen verder te werken aan opbouw van de kerk²²). Slechts twee traveeën werden afgewerkt. Hiervoor werd een voorlopige gevel opgericht, zoals blijkt uit een steen opgenomen in de gevel met het opschrift: “Non est lapis offensionis 1699”²³). Zoals blijkt uit het opschrift is deze ruwe en onversierde gevel opgericht in de hoop dat

¹⁹) “Prelaat Hermannus plaatste deze (steen) wanneer de vrede heerste tussen de koningen op 16 maart”. V+C+M+U+U+L+U+I+U+D+X+I+I+U+U+I = 1699.

²⁰) D.J. DELESTRÉ, ‘Hermannus De Munck’, *Eigen Schoon en De Brabander*, XLIV, 1961, p. 177-184.

²¹) Noch de gordelboog van de noordelijke transeptarm aansluitend bij de hoofdbeuk van het schip, noch de gordelboog van het schip aansluitend bij het transept kunnen geconstrueerd worden indien deze steen ontbreekt. Wanneer de twee kapellen opzij van het koor gebouwd zijn is onduidelijk. Op de tekening van Constantijn Huygens jr. is er weliswaar op de plaats waar deze kapellen horen te zijn een constructie getekend, maar het is niet duidelijk of het hier gaat om een huis van het dorp of de zijkapel.

²²) MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Fonds Mechliniensia*, reg. 36, p. 230. C. VAN DE WIEL, ‘Praemonstratensia in het Aartsbisschoppelijke Archief te Mechelen (12de eeuw — 1898)’, *Analecta Praemonstratensia*, LX, 1984, p. 185-223.

²³) “Dit is geen steen des aanstoots”.

later de kerk helemaal voltooid zou worden²⁴). Een jaar later besloot men echter de bouw aan de kerk stop te zetten²⁵).

In 1700 werd het gewelf op het twee traveeën tellende schip en op het transept gelegd. Op vier stenen verwerkt in het eerste gewelfvlak staan de namen van prelaat H. De Munck, prior M. Courtois, provisor J. Cotard en pastoor I. Paon: "Posuit R.D. Milo Courtois prior, 1700", "Posuit D. Isfridus Paon pastor, 1700", "Posuit D. Jacobus Cotart provisor 1700", "Posuit Amp. D. Hermannus abb. 1700"²⁶). In onze streken was het de gewoonte dat de gewelven pas na de dakconstructie gelegd werden, zodat we mogen aannemen dat deze stenen duiden op het einde van de bouw van de abdijkerk. Vermoedelijk werd ook datzelfde jaar nog de koepel gebouwd. De ingebruikname van de nieuwe kerk vond plaats op het feest van Sint-Thomas in 1700. Op kerstnacht werd de eerste heilige mis gevierd²⁷).

In de uitgave van de *Chorographia sacra Brabantiae* van Sanderus van 1726 krijgen we een beeld van de kerk in haar voltooide staat²⁸). Het schip telt vier traveeën, twee meer dan in haar huidige staat. De middenbeuk is één travee langer dan de zijbeuken en hiervoor is een zuilenportiek met fronton geplaatst. De gevel wordt bekroond door een merkwaardig half koepelgewelf dat aansluit op het dak boven de middenbeuk. Hierop is een lantaarn geplaatst. We zien hoe de toren achter het koor is afgewerkt met een helmvormige bedaking met een kleine

²⁴) Thans zijn slechts twee traveeën van het schip afgewerkt. De zandsteen in de onderste geleding van de gevel is origineel. We herkennen hierin twee verschillende formaten. Het grootste formaat komt overeen met het formaat van de stenen gebruikt in de rest van de kerk. Mogelijk gaat het hier om materiaal dat oorspronkelijk bestemd was voor de niet afgewerkte traveeën. Het kleinere formaat van de zandstenen gebruikt linksboven in de onderste geleding van de gevel, duidt erop dat deze stenen ouder zijn. Mogelijk zijn ze afkomstig uit de afbraakresten van de oude kerk of van een afgebroken abdijgebouw. De baksteen van de tweede geleding is het resultaat van een restauratie.

²⁵) Vermoedelijk waren de sociaal-economische omstandigheden er de oorzaak van dat de bouw stilgelegd werd. Op de brooduitdeling op Witte Donderdag van 1699 kwamen er naar schatting maar liefst 6000 behoeftigen van heinde en ver naar de abdij afgezakt. In de drukte overleden een kind en een oude man. D.J. DELESTRÉ 1978, p. 49. Rond deze periode wordt de totale bevolking van het dorpje Grimbergen geschat op amper 1200 personen. D.J. DELESTRÉ 1987, p. XIII (naar gegevens verstrekt door F. Daelemans).

²⁶) J. FEYEN 1958, p. 200.

²⁷) D.J. DELESTRÉ 1978, p. 48; C.L. SPILLEMAECKERS 1978, p. 188.

²⁸) *Zicht op de abdij van Grimbergen*, anoniem, gravure, 35 x 48 cm, gepubliceerd in A. SANDERUS, *Chorographia sacra Brabantiae*, dl. I, Den Haag, 1726 p. 315; D.J. DELESTRÉ 1978, p. 133; J. FEYEN 1958, p. 201; J. DE MEYER 1958, p. 268; *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witherenabdijen der Lage Landen*, tentoonstellingscatalogus, Heverlee, 1973, p. 309.

lantaarn. De sober uitgewerkte gevel en het uitstekend portiek afgebeeld op de gravure kunnen we situeren in de vroeg achttiende-eeuwse klassicerende vormtaal. Ze maakten zonder twijfel geen deel uit van het oorspronkelijke concept.

In de verzameling van de hertog van Arenberg bevindt zich een schets, volgens de inscriptie gemaakt vanuit de richting van het kasteel, waarop we de abdij zien uittronen boven het open landschap²⁹). In de getekende dakstructuren links van de kerk herkennen we enkele van de achttiende-eeuwse abdijgebouwen. Het kleine torentje dat gebouwd is tegen de noordelijke transeptapsis was verbonden met het dormitorium van de abdij. Langs hier konden de kanunniken bij gevaar uit het klooster vluchten. Via een kleine deur kwamen ze binnen in de kerk op het smalle looppad van het balkwerk, bijna 17 meter boven de begane grond!

Materiaalstudie van de abdijkerk van Grimbergen

De huidige afwerking van het interieur van de abdijkerk is niet meer origineel. Thans lijkt het geheel te zijn uitgevoerd in witte zandsteen met uitzondering van de gewelven die zichtbaar zijn opgetrokken in baksteen. Kleine beschadigingen zoals gaten in de muur, de schade aangericht door de brand in de zuidelijke zijbeuk³⁰) en een minutieuze studie van het gebouw verraden dat grote delen van de opstaande muren uit baksteen zijn opgetrokken en slechts bedekt zijn met een meer recente enkele centimeters dikke laag cement waarin imitatievoegen zijn aangebracht. Onderzoek in de archieven naar de oorspronkelijke materiële toestand van het gebouw vergeleken we met nieuwe gegevens over de interieurafwerking van andere zeventiende-eeuwse religieuze gebouwen

²⁹) *Abdij van Grimbergen*, pentekening, 382 x 158 mm, begin 18de eeuw, verzameling hertog van Arenberg, n. 82. *The Romantic Agony* 1998, nr. 172.

³⁰) Op 10 februari 1993 was er in de zuidelijke zijbeuk van de kerk een brand. Enkele kwajongens hadden een hoop kleren, die daar lagen voor een ontwikkelingsproject, met kaarsen van het altaar in brand gestoken. Gelukkig was het vuur niet door de gewelven geslagen, waar het heel het balkwerk van de dakconstructie had kunnen vernietigen. De brand vernielde een biechtstoel, een lambrizering en twee schilderijen. Verder werd er aanzienlijke schade berokkend aan de zuidzijde van het doksaal, aan de natuurstenen pilasters tegen de westmuur van de zuidelijke dwarsmuur en aan de vloer. GRIMBERGEN, Abdijarchief, *Abdijkerk van Grimbergen. Herstelling van brandschade en allerlei bouwkundige werken. Dossier voor de aanvraag van steun voor een modelproject met het oog op de instandhouding van het Europees architectonisch erfgoed*, 1995, p. 14.

zoals de Hanswijkkkerk te Mechelen³¹⁾ en de norbertijner abdijkerken van Averbode³²⁾ en van Ninove³³⁾.

In een verslag van 18 december 1901 bericht de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen aan de gouverneur van de provincie over de restauratiewerken die op dat ogenblik in het interieur bezig zijn³⁴⁾. Vanwege zware vochtigheidsproblemen³⁵⁾, was men genoodzaakt geweest om bepaalde delen van het interieur te ontleisteren. De Commissie opteerde daarop om heel het interieur te ontleisteren en de oorspronkelijke zandstenen bekleding over het gehele interieur bloot te leggen. Hierbij stootte men echter op baksteenlagen, niet alleen in de gewelven maar ook in de rechtopstaande muren. Men besloot daarop heel het kerkinterieur te bedekken met een cementen laag met schijnvoegen en een kunstmatige frijneerlaag alsof ze uit gekapte stenen bestond. Hierdoor sloot ze aan bij de dragende elementen in zandsteen zoals de pijlers, de raamomlijstingen en de gewelfbogen die onbedekt werden gelaten. De gewelven, waar de oorspronkelijke pleisterlaag eveneens verwijderd werd, mochten wel hun natuurlijke baksteenkleur behouden³⁶⁾.

In Averbode, Ninove en de Hanswijkkkerk werden de oorspronkelijke pleisterlagen — zij het meermaals overschilderd — teruggevonden. In de drie kerken was de oorspronkelijke kleur van het pleisterwerk wit. In de Hanswijkkkerk en Averbode bleek bovendien duidelijk dat deze bepleistering de textuur van het onderliggende frijneerwerk en het voegwerk liet doorschijnen waardoor men een visuele spanning verkreeg tussen de textuur van het gekapt stenen materiaal en de egaliserende huid van de pleisterlaag. Deze afwerking met een oplichtende kalkwitte beschildering die zowel de muren, de dragende elementen als de gewelven bedekte, gaf het kerkgebouw ongetwijfeld een meer sober en 'klassiek' geïnspireerd uitzicht. De combinatie van baksteen voor massief

³¹⁾ H. DE NIJN 1997, p. 101. Deze materiaalstudie werd uitgevoerd door J. Grootaers.

³²⁾ Materiaalstudie uitgevoerd door Linda Van Dijk in functie van een toekomstige restauratie van het interieur van de abdijkerk van Averbode.

³³⁾ Informatie meegedeeld op de Open Monumentendag van 1995.

³⁴⁾ GRIMBERGEN, Abdijarchief, III, 213.

³⁵⁾ Mede veroorzaakt doordat het grondniveau buiten de kerk aanzienlijk hoger ligt dan het vloerniveau binnenin.

³⁶⁾ De begijnhofkerk van Brussel werd rond 1904 gerestaureerd. Ook hier werden, net als in Grimbergen, de oorspronkelijke pleisterlagen verwijderd en waar nodig vervangen door schijnvoegen, waardoor de kerk helemaal in natuursteen lijkt te zijn opgebouwd. *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel, inventaris van het cultuurbezit in België, architectuur, Deel Brussel 1 A, Stad Brussel, Binnenstad, Luik, 1989, p. 135.*

muurwerk en van kalkzandsteen voor dragende elementen als zuilen of pijlers, bogen, gewelfribben en lijstwerk behoort tot de traditie van de Brabantse bouwkunst vanaf de vijftiende eeuw.

De koepel van de abdijkerk van Grimbergen is volledig in hout en stucwerk opgetrokken en steunt op de stenen gordelbogen van de viering. Het gewelf van de koepel bestaat uit grote zware balken waartussen een fijner lattenwerk is aangebracht dat een houvast vormt voor het lijstwerk in stuc.

In sommige decoratieve elementen van het gebouw zijn op een subtiële wijze stenen elementen gecombineerd met stucwerk. Het verschil in materiaalgebruik tussen de stenen omlijstingen van het raamwerk en de gipsen engelenhoofdjes is nauwelijks merkbaar. Het bladwerk van de kapitelen van de vieringpijlers is van hout met een voorgevormde stuc-laag en bedekt volledig de onderliggende dragende steen.

De rol van Gilbert van Zinnicq in de bouw van de abdijkerk van Grimbergen

Een kritisch hernemen van de bronnen maakt duidelijk dat we aan de norbertijn Gilbert van Zinnicq, aan wie traditioneel het ontwerp van de abdijkerk wordt toegeschreven, enkel een actieve inbreng op de werf van het koor kunnen toeschrijven en dit ondanks zijn vroege dood in 1660³⁷). Zijn titel '*fabricae praefectus*' verwijst naar de terminologie die we ook in de jezuïetencontext tegenkomen. De studie van John Gilissen over de structuur van de werf van de Leuvense jezuïetenkerk maakt duidelijk dat de term *praefectus fabricae templi* slaat op de hoofdopzichter van de werf, die instond voor de uitvoering van de plannen nadat deze door de architect getekend waren³⁸). Tot de taken van de *praefectus fabricae templi* behoorde onder meer het organiseren van de enorme administratie, waarvoor hij soms werd bijgestaan door *socii praefecti fabricae*

³⁷) D.J. DELESTRÉ, 'L'architecte de l'église abbatiale de Grimberghen', *Mélanges C. de Borman*, Luik, 1919, p. 369-377; J.H. PLANTENGA, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, Den Haag, 1926, p. 219; J. FEYEN, 'De architectuur der abdijkerk van Grimbergen', *Eigen Schoon en De Brabander*, XLI, 1958, p. 199-206. J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, 'L'église abbatiale de Grimbergen', *Bulletin de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, VIII-X, 1928, p. 3-4.

³⁸) John GILISSEN, 'Le père Guillaume Hesius, architecte du 17e siècle', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, XLII, 1938, p. 216-255.

templi. Het is opvallend dat de *praefecti fabricae templi* steeds geselecteerd werden binnen de eigen orde — zoals ook het geval is voor Gilbert van Zinnicq, maar dan binnen de norbertijnencontext — terwijl voor de *socii praefecti fabricae templi* wel leken in aanmerking kwamen.

De kunsthistorische context: Brussel rond 1660

Hoewel de ontwerper van de abdijkerk tot op heden onbekend is, kunnen we, aan de hand van stijlkenmerken, de abdijkerk toch situeren in een ruimere, zeer preciese context.

De barokstijl heeft vanaf het begin van de zeventiende eeuw in Brussel een vruchtbare bodem gevonden. De aanwezigheid van het aartshertogelijke hof trok talrijke kloosterorden en congregaties aan: de jezuïeten, de kapucijnen, de augustijnen, de rijke klaren, de theresianen, de ongeschoeide karmelieten, de miniemen en de brigittinen. Deze richtten talrijke kerken op of lieten ze herbouwen, al dan niet met actieve steun van de aartshertogen. Voor het eerst drong een Italiaans geïnspireerde architectuurtaal door in de religieuze architectuur van de Zuidelijke Nederlanden³⁹). Rond de jaren '60 van de zeventiende eeuw kende de Brusselse religieuze architectuur een tweede bloeiperiode waarin we naast de Grimbergse abdijkerk een vrij groot aantal, maar meestal meer bescheiden religieuze bouwwerken kunnen situeren. Deze bloeiperiode werd in 1667 abrupt afgebroken als de Franse soldaten onder Lodewijk XIV de Zuidelijke Nederlanden binnenvielen. De bouw van de kerken die op dat moment niet voltooid waren, zou zich voortslepen tot in de achttiende eeuw.

De raamomlijstingen van de ramen van de Grimbergse abdijkerk hebben een identieke opstand als de omlijstingen van de nissen van de eerste geleding van de voormalige gevel van de Sint-Annakapel⁴⁰) en de

³⁹) *Albrecht en Isabella 1598-1621*, tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1998.

⁴⁰) Van de vroegere Sint-Annakapel is deze gevel het enige restant. De kapel stond oorspronkelijk op de hoek van de Bergstraat en de vroegere Apenstraat. Ze werd in 1519 opgericht ten behoeve van de voerlui die in de omliggende herbergen verbleven. Tussen 1655 en 1661 werd ze herbouwd in barokke stijl. Op de westgevel na werd ze zwaar beschadigd tijdens het bombardement van 1695. In 1927 werd de kapel, op de westgevel en de eerste aansluitende travée na, gesloopt. De gevel werd in 1956-1957 heropgebouwd aan de noordzijde van de Magdalenakapel. A. HENNE, A. WAUTERS, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, III, Brussel, 1969, p. 274; *Bouwen door de eeuwen heen, inventaris van het cultuurbezit in België, architectuur, deel Brussel I B, stad Brussel, Binnenstad*, Luik, 1993, p. 381.

omlijstingen van de rondboogramen van de onderste geleding van de gevel van de brigitinnenkerk⁴¹⁾. Ook met de raamomlijstingen van de Sint-Lendrikskapel⁴²⁾ — hoewel ze kleiner zijn uitgewerkt — zijn er opvallende gelijkenissen vast te stellen.

De zijgevels van de Brusselse begijnhofkerk en van de abdijkerk van Grimbergen vertonen eveneens een grote overeenkomst⁴³⁾. Niet alleen de proporties van de grote rondboogramen en de ritmering van de gevel door steunberen, maar ook de aanwezigheid van waterlijsten en de gelijkenis in de omlijsting van de ramen wijzen op een verwantschap tussen beide bouwwerken. De plaatsing van kleine blinde toognissen onder de ramen in de begijnhofkerk vinden we terug aan de zuidzijde van de abdijkerk van Grimbergen, in de meest oostelijke travee van het koor en de middelste travee van de halfronde transeptarm. Vermoedelijk waren deze nissen voorbestemd voor epitafen, maar in geen van beide kerken werden deze aangebracht.

Hoewel zwaarder gedecoreerd met een concha op de sluitsteen en een cartouche tussen de neuten, hebben de omlijstingen niet alleen gelijkaardige geaccentueerde oren, een geprofileerde omlijsting en een waterlijst met uitstekende sluitsteen, maar ook kleine voluten met hangend parelsnoer opzij van de oren. Ook de guttae onderaan de neuten vinden we terug in de omlijsting van de ramen van de abdijkerk van Grimbergen.

⁴¹⁾ De brigitinnenkerk maakte oorspronkelijk deel uit van een groter kloostercomplex dat toebehoorde aan de brigitinnen die zich in 1621 te Brussel hadden gevestigd. Hiervan blijft thans slechts het kerkgebouw over. De eerstesteenlegging vond plaats in 1663. Het kerkje werd ingezegend in 1667. Het interieur is tegenwoordig volledig ontmanteld en de gewelven zijn verwijderd. PLANTENGA 1926, p. 190; A. HENNE, A. WAUTERS, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, IV, Brussel, 1969, p. 60; *Bouwen door de eeuwen heen* 1993, p. 287.

⁴²⁾ De kleine eenbeukige kapel van Sint-Lendrik met twee traveeën en een driezijdige apsis werd in 1667 gebouwd. Oorspronkelijk bevond ze zich te Ransbeek, dat zich niet zo ver van Grimbergen bevindt. In 1933 werd ze door Daniël Campion afgebroken en overgeplaatst naar zijn privé-domein, het huidige domein Drie Fontein en te Vilvoorde. De kapel bevindt zich thans in een lamentele toestand: de vensteromlijstingen brokkelen af, het dak is vervallen, de muren zijn vochtig, het interieur is besmeurd met graffiti en het met pleisterwerk gedecoreerde gewelf is reeds half ingevallen. J.H. PLANTENGA 1926, p. 208; D.J. DELESTRÉ 1978, p. 4-5; *Bouwen door de eeuwen heen*, inventaris van het cultuurbezit in België, architectuur, deel 2n, Vlaams Brabant, Halle-Vilvoorde, Gent, 1971, p. 713.

⁴³⁾ De aanvang van de bouw van de begijnhofkerk vond plaats in 1657. De luxe en het ondeskundig beheer van de middelen waarmee de begijnen uitpakten, lokten meermaals de woede van de magistraten van Brussel uit. Na een onderbreking in 1667 werd de bouw van de kerk beëindigd op het einde van de 17de of het begin van de 18de eeuw. Vermoedelijk werden in de huidige bouw zoveel mogelijk de fundamenten van de oude gotische kerk herbruikt. J. PLANTENGA 1926, p. 183; M.I. THIBAUT DE MAISIERES, 'L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage', *Bulletin de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1930, p. 5-10; A. HENNE, A. WAUTERS, IV, 1969, p. 152; *Bouwen door de eeuwen heen* 1989, p. 133; D. COECKELBERGHS, *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier* (Monographies du Patrimoine artistique de la Belgique), s.l., s.d.

Hoewel de Grimbergse toren één geleding meer telt — hij telt er vier — dan de toren van de Sint-Katelijnekerk⁴⁴), is er een duidelijke verwantschap tussen beide bouwwerken vast te stellen. De tweede en derde geleding van de Sint-Katelijnetoren vertonen dezelfde structuur als de derde en de vierde geleding van de toren van de abdijkerk. Beide kerken hebben voluutconsoles op de steunberen, grote rondboogvensters met uitstekende sluitsteen en waterlijst⁴⁵), over de steunberen doorlopende horizontale lijsten en een sterk geaccentueerd hoofdgestel. Op het moment dat de Sint-Katelijnetoren in 1664 — op de spits na — voltooid was, was men in Grimbergen nog aan het werk aan de twee onderste geleidingen van de toren. Pas na 1668 startte de bouw van de derde en vierde geleding van de abdijskerk. Zonder twijfel hebben de bouwheren van Grimbergen zich laten inspireren door de toren van de Sint-Katelijnekerk. Tegelijkertijd hebben zij hun toren rijker en overdadiger versierd. In de Sint-Katelijnetoren zwenken de voluten ingewerkt in de steunberen naar buiten. In Grimbergen zijn ze geometrischer en meer gedecoreerd uitgewerkt. De losstaande schachten van de Ionische zuilen van de vierde geleding geven een meer dynamisch uitzicht aan de toren van de Grimbergse abdijkerk.

In dezelfde periode ontstonden in en rond Brussel twee in onze streken voorheen onbekende koepeltypes. Al deze constructies zijn uitgevoerd in hout en stucwerk en stellen weinig eisen aan de stevigheid van de pijlers of van de steunmuren.

In de karmelietessenkerk te Vilvoorde werd in 1663 een zeshoekige kapel met koepel en lantaarn tegen een ouder rechthoekig koor gebouwd⁴⁶). Dit zeshoekig grondplan werd vanaf 1664 herhaald in de

⁴⁴) In de 14de eeuw werd aan de kaden van het dok de oude Sint-Katelijnekerk opgericht. In 1850 werd het dok gedempt en werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk naar een ontwerp van architect Poelaert. De toren van de Sint-Katelijnekerk is het enige fragment van de oude, grotendeels gotische kerk dat bij de sloping ervan in 1893 gevrijwaard bleef. Deze toren maakte deel uit van een uitbreidingscampagne in de 17de eeuw waarbij een nieuw koor, een toren en zijkeren werden toegevoegd. Deze verbouwing werd aangevat in 1629 en werd voltooid in 1664. De torenspits en het uurwerk zijn later, in 1745, aangebracht. Van het oude koor van de Sint-Katelijnekerk blijft nog een aanleunend muurfragment met rondboogvenster in ruwbouw over. A. HENNE, A. WAUTERS, IV, 1969, p. 234; *Bouwen door de eeuwen heen, inventaris van het cultuurbezit in België, architectuur, deel Brussel, I C, stad Brussel*, Luik, 1994, p. 189.

⁴⁵) Het maaswerk in het rondboogvenster van de abdijkerk van Grimbergen werd aangebracht tijdens een latere restauratie.

⁴⁶) Deze structuur diende om de gelovigen en de pelgrims te ontvangen die kwamen voor het mirakuleuze Mariabeeld. Drie traveeën van de oude kerk werden behouden en

Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Bijstandskerk te Brussel⁴⁷). Beide koepelprojecten hadden oorspronkelijk een lantaarn, maar in de Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstandskerk werd de koepel uitgevoerd met een balustrade. Later zou de Maeskapel op de as van het koor van de Sint-Goedelekerk eveneens gebouwd worden op een zeshoekig grondplan⁴⁸).

Het andere koepeltype vinden we terug in Grimbergen en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van de rijke klaren⁴⁹). Het gewelf van dit type koepel is grotendeels ingewerkt in het dakwerk van de kruising en de belichting gebeurt door ramen die dwars op de as van de viering zijn geplaatst. Enkel de lantaarn steekt uit boven het dakwerk. De constructie van de koepel van de kerk van de rijke klaren diende waarschijnlijk als model voor die van de abdijkerk van Grimbergen⁵⁰). Het koepelgewelf steunt op pendentieven en steekt slechts lichtjes uit boven de daken. Het wordt verlicht door vier vensters in de vorm van oculi op de diagonalen van de

waren voorbehouden aan de karmelietessen. S.J. VANDERSPETEN, *O.L.V.-Ten-Troost te Vilvoorden of korte geschiedenis van het klooster en van het beeld onder dien naam bekend*, Grimbergen, 1909; J.H. PLANTENGA 1926, p. 205; G. MÖRSCH, *Der Zentralbaugedanke im Belgischen Kirchenbau des 17. Jahrhunderts*, Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn, 1965, p. 103; *Bouwen door de eeuwen heen* 1975, p. 706.

⁴⁷) Deze kerk werd gebouwd naar ontwerpen van J. Cortvrindt nadat de plannen van Leo Van Heil waren afgekeurd. Na dood van Cortvrindt in 1681 werd de gevel afgewerkt door Peter Merckx en pas voltooid in 1694 door architect W. De Bruyn. De bedaking, de koepel en het interieur werden tijdens het bombardement van 1695 volledig vernield. Terwijl de ramen van de twee onderste geledingen scheibogen hebben, bestaan die van de derde geleding uit rondboogvensters. Gaat het hier om restanten van de oorspronkelijke toestand? F. GAUCHERET, *Historie van de Alderheyligste Maget en Moeder Godts Maria Onder den By-naem van Bystant*, s.l., 1764; J.H. PLANTENGA 1926, p. 201; G. MÖRSCH 1965, p. 124; A. HENNE, A. WAUTERS, III, 1969, p. 208; *Bouwen door de eeuwen heen* 1993, p. 211.

⁴⁸) De zeshoekige Maeskapel werd omstreeks 1673 aangebouwd aan het koor van de Sint-Goedelekerk. Ze bevat een crypte met de grafkelder van de familie Maes. Het ontwerp wordt toegeschreven aan Leo Van Heil. J.H. PLANTENGA 1926, p. 259; A. HENNE, A. WAUTERS, III, 1969, p. 316; D. COECKELBERGHS s.d., p. 71. Plantenga en Coeckelberghs wijzen op de talrijke overeenkomsten van dit gebouwtje met de begijnhofkerk.

⁴⁹) De aanvang van de bouw deze kerk startte in 1665. In de inwijdingsakte van 20 december 1671 wordt vermeldt dat de kerk voltooid ('constructam') was en dat het hoofdaltaar en de zijaltaren in het transept werden ingewijd, wat doet vermoeden dat op dat moment de koorpartij met de koepel voltooid was. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk Archief Brabant*, nr. 13163. De kerk werd beschadigd tijdens de beschieting van 1695. In de 19de eeuw werd het volledige schip vergroot. In 1989 werd de kerk zwaar door brand geteisterd, waarbij de volledige bedaking en de klokkentoren werden vernield. J.H. PLANTENGA 1926, p. 197; A. HENNE, A. WAUTERS, III, 1969, p. 220; A. DE POORTER, S. DEMETER, 'Au berceau de Bruxelles. L'ancien couvent des Riches Claires', *Bulletin du Crédit Communal*, XLVI, 1992, p. 18-22; *Bouwen door de eeuwen heen* 1994, p. 109.

⁵⁰) We vinden ze later, zij het in een licht gewijzigde versie, weer in Ninove.

viering. Net als in Grimbergen is de koepel bekroond met een hoge lantaarn waarin acht rondboogvensters zijn verwerkt. Op de vier pendentieven van de koepel van de kerk van de rijke klaren zijn engelenfiguren in stucwerk aangebracht, die doen denken aan de engelenparen die we ook op de pendentieven van de abdijkerk van Grimbergen tegenkomen. Ook het grondplan van het transept en het koorgedeelte, met afgeronde apsissen in het transept, de zijkapellen en het koor, verwijst sterk naar het grondplan van de abdijkerk van Grimbergen. De opstand is evenwel verschillend. De ronde apsissen zijn smaller en lager dan de aansluitende travee van het transept en zijn aangebouwd als afzonderlijke volumes tegen de gevels van het transept. In Grimbergen is de opstand moderner en lopen de apsissen zonder onderbreking over in de transeptarmen of in het koor.

Drie zeventiende-eeuwse architectuurontwerpen uit de Brusselse context

Tijdens het architectuurhistorisch onderzoek van de abdijkerk van Grimbergen werden wij geconfronteerd met twee merkwaardige ontwerp-tekeningen opgenomen in het boek van Plantenga⁵¹). Hoewel beschreven in het hoofdstuk over de abdijkerk van Averbode, menen we ze op stijl-kundige basis te kunnen plaatsen in de hierboven beschreven Brusselse context.

Op de eerste tekening zijn twee volledige traveeën van een zeventiende-eeuws kerkinterieur, vermoedelijk van een koor, zichtbaar. De twee traveeën zijn gescheiden door Korintische pilasters en gedecoreerde scheibogen. De vier afgebeelde ramen vertonen elk een verschillende, duidelijk uitgewerkte raamomlijsting. Op de tweede tekening zijn een langsdoorsnede van een volledig koor met rechts ervan een dwarsdoorsnede en onderaan een variant van de onderste geleding afgebeeld. Het koor telt duidelijk vier traveeën en een driedelige abside. In de eerste en tweede travee zijn schetsmatig koorbanken afgebeeld. Boven de twee verdiepingen is de dakstructuur weergegeven.

De twee ontwerpen laten een bouwontwerp zien dat duidelijk verschilt van het actuele koor van de abdijkerk van Averbode, waarvan de ramen zich uitstrekken over de twee verdiepingen. Mogelijke toeschrijvingen

⁵¹) PLANTENGA 1926, fig. 228, fig. 229.

van deze tekeningen aan Faydherbe, wiens ontwerp voor de abdijkerk van Averbode ten gunste van de Antwerpse architect Jan van den Eynde geweigerd werd, worden door Plantenga en Libertus, die één van deze tekeningen opneemt in zijn monografie over Faydherbe, met klem ontkend⁵²⁾.

Deze tekeningen, waarvan Plantenga vermeldt dat ze bewaard bleven in de archieven van de prelaat, zijn vermoedelijk vernietigd tijdens de grote brand in de abdij op 29 december 1942⁵³⁾. In het abdijsarchief wordt nog een derde tekening bewaard (fig. 3)⁵⁴⁾ die wat betreft stijl en afwerking aansluit bij de eerste tekening, maar waar slechts één travee op zichtbaar is.

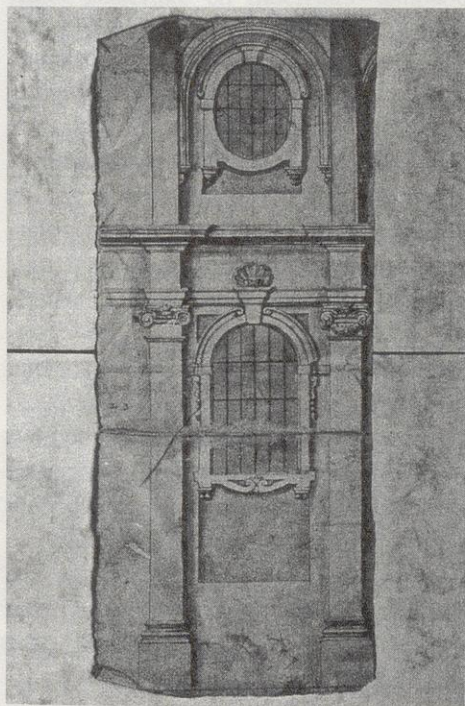

Fig. 3. *Ontwerptekening met een travee*. AVERBODE, Abdijsarchief, I, Plannen en kaarten, n. 10. (Foto auteur)

⁵²⁾ PLANTENGA 1926, p. 223; M. LIBERTUS, *Lucas Faydherbe. Beeldhouwer en bouwmeester 1617-1697*, Antwerpen, 1938, p. 210.

⁵³⁾ Met dank aan Herman Janssens, archivaris van de abdij van Averbode.

⁵⁴⁾ AVERBODE, Abdijsarchief, I, Plannen en kaarten, nr. 10: *Ontwerptekening van een travee*, pentekening opgehoogd met grijs, roze en blauw, papier, 39 x 16 cm.

Het rondboogvenster rechts onderaan op de eerste tekening, met uitstekende sluitsteen, hangende voluten met parellijst onder de oren en guttae onder de uitstekende neuten met hiertussen twee liggende voluten, vertoont opvallende overeenkomsten met de interieurramen van de tweede geleding van Grimbergen. Ook de middelste gordelboog vertoont een opvallende gelijkenis met de grillige decoratievormen waarmee de scheibogen van de kerk van Grimbergen zijn gedecoreerd⁵⁵). Merkwaardig is het ovaalvormige venster, rechtsboven op de tekening, met druiplijst en uitstekende sluitsteen en twee hangende imposten. Het vertoont een bijna identieke opbouw als het ovaalvormige venster dat geplaatst is in de derde geleding van de toren van Grimbergen en de merkwaardige ronde blinde oculi die paarsgewijze het balkwerk van de Grimbergse kerk decoreren. Een identieke vensteromlijsting treffen we bovendien aan in de oculi-ramen in het koepelgewelf van de Brusselse Maeskapel.

Ook de tweede tekening laat ons een koor zien waarvan de indeling vertrouwd overkomt. De opstelling van de koorbanken in de eerste twee traveeën van het koor, de gevelindeling met pilasters en uitstekende arcaden, het balkwerk dat steunt op voluten en de sluitstenen van de arcaden, de drieledige koorapsis, de Korintische pilasters van de pijlers die deel uitmaken van de viering, de decoratie van de gordelbogen en de rondboogramen zijn kenmerken die we alle ontmoeten in het actuele kerkgebouw van Grimbergen.

Gaat het hier daadwerkelijk om ontwerpen oorspronkelijk bestemd voor de abdijkerk van Grimbergen? Afgaande op de stilistische kenmerken van de tekeningen kunnen we ze zeker in Brussel in de tweede helft van de zeventiende eeuw plaatsen. Ook de aanduiding van de koorbanken in het koor en het feit dat de documenten tot recentelijk bewaard bleven in de context van norbertijnen is een bijkomend argument. De bouw van de abdijkerk van Averbode ving aan in 1664, vier jaar later dan die van Grimbergen. Is het mogelijk dat het hier gaat om ontwerptekeningen van de abdijkerk van Grimbergen die als voorbeeld naar Averbode zijn gestuurd?

⁵⁵) Dit cassettenpatroon komen we ook tegen in de begijnhofkerk van Brussel, de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Sint-Goedelekerk en de steunribben van het koepelgewelf van de Onze-Lieve-Vrouw ten Troostkerk te Vilvoorde.

Besluit

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd een aantal kerkgebouwen in de Zuidelijke Nederlanden opgericht waar het klassieke driebeukige basilikale grondplan werd gecombineerd met nieuwe vormelementen. In de Hanswijkkerk te Mechelen werd een koepel halfweg het verbrede schip geplaatst. In de Leuvense jezuïetenkerk werd een transept met koepel op de viering geïntroduceerd. Dit voorbeeld zou opvallend snel nagevolgd worden in Grimbergen. Deze nieuwe vormelementen zorgden voor talrijke technische problemen. In Leuven werd de koepel nooit voltooid, in Mechelen pas in het begin van de achttiende eeuw nadat een reeks kostelijke en moeizame aanpassingen werd uitgevoerd. Ook in Grimbergen werd een aanvankelijk groots koepelontwerp met tamboer slechts in gereduceerde vorm en in lichte materialen uitgevoerd op het einde van de zeventiende eeuw, bijna veertig jaar na de start van de bouw.

Omstreeks dezelfde tijd dat de bouw van de Grimbergse kerk een aanvang nam, vonden in het Brusselse een reeks succesvolle experimenten plaats waarbij men — voor de eerste keer maal sinds Scherpenheuvel — er in de Zuidelijke Nederlanden in slaagde een koepel te realiseren. Deze ontwerpen verwezen niet meer naar Italiaanse voorbeelden, maar waren zonder twijfel het resultaat van een regionale, maar originele architectuurtaal die in onze streken in de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstond. Het voorbeeld van de karmelietessenkerk te Vilvoorde werd opgevolgd in de Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstandskerk te Brussel, het voorbeeld van de Onze-Lieve-Vrouw van de rijke klaren aldaar — hoewel er enige onzekerheid bestaat over de precieze datum waarop de koepel werd voltooid — werd nagevolgd te Grimbergen.

Hoewel de Grimbergse abdijkerk er als een uniform — in één enkele keer ontworpen — bouwwerk uitziet, zijn er toch verschillende fases in de bouw te herkennen. Het interieur mag er dan wel door de consequente herhaling van het motief van de travee bijzonder eenvormig uitzien, we kunnen niet uitsluiten dat projecten voor bepaalde bouwelementen, zoals de toren of de koepelconstructie, doorheen de loop van het bouwproces danig veranderd zijn en geïnspireerd werden door de nieuwste ontwikkelingen. Dit neemt niet weg dat de architectuur van de abdijkerk — op het onafgewerkte schip na — bijzonder geslaagd is en een indrukwekkend getuigenis vormt van de trotse norbertijner orde en de niet onaanzienlijke rol die ze vervulde binnen de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden.

Wie voor het ontwerp van de kerk verantwoordelijk was, is onzeker. Wel blijkt duidelijk dat in de jaren '60 en '70 te Brussel een intense bouwactiviteit bezig was, waarbij ontwerpen en motieven druk werden uitgewisseld. Hierbij speelden ongetwijfeld de ateliers en de bouwwerwen een veel grotere rol dan tot voor kort werd aangenomen.

Summary

During the first half of the 17th century, the Norbertine Order was able to recover from the damage caused by the Protestants. Inspired by the new ideology of the Counterreformation, the Order was able to carry out important religious and liturgical reforms. The church at Grimbergen as well as those of Averbode and Ninove represent the most important examples built by the Order, incorporating a modern Baroque style.

The construction of the church at Grimbergen began in 1660. The design was inspired by the Jesuit church at Louvain, which embodied a three-aisle basilical ground plan, combined with a large transept with semicircular apses and a dome above the crossing. Built in a modern 'Baroque' style, the church of Grimbergen maintained some traditional 'Gothic' influences, most noticeable in the vertical character of the building and in the detailing such as the ribbed vault in the nave and sideaisles. Some of the architectural elements, such as, the oval cartouches in the architrave and the framework of the windows, refer to contemporary religious building practice in Brussels in the 1660s. Two drawings, now lost but published in 1926 in Plantenga, and one drawing conserved in the archives of the Abbey of Averbode can be related to the aforementioned Brussels milieu.

Despite the apparent uniformity of the design of the church of Grimbergen, different building stages and changes of the original concept can be noticed. After the French Invasion in 1667, the choir of the Grimbergen church was fenced off by a provisional wall and the transept and the nave left unfinished — this can be seen clearly in a recently discovered drawing. The original dome project with tambour, shown in Sanderus' *Chorographia sacra Brabantiae* (1659), was never executed. At the time of its completion in 1700, an altered and much more modest form was constructed in wood and stucco in accordance with the concept of the dome of the church known as 'Our Lady of the Rich Clares' in Brussels. One year before, a provisional façade was constructed in front of the nave, which was only partly finished at that time.

The modern interior finishing of the church of Grimbergen, apparently completely carried out in white limestone, is not original but is the result of a restoration campaign at the beginning of the 20th century. Recent examination of materials at the churches of Averbode and of Our Lady at Hanswijk of Mechelen reveals the use of a white plaster layer, covering walls, pillars, vaults and stone framework, which most likely was also present in the original form of the Grimbergen church.

The attribution of the design of the church to Gilbert van Sinnicq, a Norbertine canon, remains doubtful. His title '*fabricae praefectus*' is found in connection with Jesuit building sites. Here it was generally used to designate the site foreman, who was only responsible for the execution of the architect's plans. The resemblance of architectural fragments and design of the executed dome to contemporary buildings at Brussels leads one to suspect a much greater role of 17th century building trade than is generally assumed.

Begijnhof 95
B-3000 Leuven

Joris SNAET